27 6593

278593

ІНСТИТУТ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

АКАД. ДМИТРО БАГАЛІЙ

Т. ШЕВЧЕНКО І СЕЛЯНИ В ПЕРЕКАЗАХ І ІСТОРИЧНІЙ ДІЙСНОСТІ

ХАРКІВ — 1928

АКАД. ДМИТРО БАГАЛІЙ

Т. ШЕВЧЕНКО І СЕЛЯНИ
В ПЕРЕКАЗАХ І ІСТОРИЧНІЙ ДІЙСНОСТІ

№ 278593
19 ~~23~~ 36 р.
x

541972

11541

Друкується за розпорядженням Директора Науково-Дослідчого Інститута Тараса Шевченка.

Вчений Секретар *І. Айзеншток.*

15 Січня
1928 р.

Харківський Університет

Академік ДМИТРО БАГАЛІЙ

Т. ШЕВЧЕНКО І СЕЛЯНИ В ПЕРЕКАЗАХ І ІСТОРИЧНІЙ ДІЙСНОСТІ [1]

I

Я хочу коротко, побіжно торкнутися теми про відношення Шевченка до селянства не в історичній дійсності, не на підставі його біографії і його поетичних творів, в яких він виспівував тяжку долю українських кріпаків а на підставі переказів, що не мали під собою ніякого певного ґрунту, але і в них Шевченко виступає перед нами, яко захистник кріпаків, яким він був і в дійсності: в них ми бачимо своєрідну правду, бачимо Шевченка таким, яким уявляли його творці цих переказів перед народніми масами.

Постать Т. Шевченка, що сам вийшов з закріпаченого селянства, що жив за дитячих років серед селянського осередку, що перебував у кріпацькому стані більшу частину свого життя, що пеклувався про долю селянства в своїх поетичних творах, які доходили до цього селянства, — набула в українському селянстві героїчних рис.

Ці легенди почали складатися ще за життя поета, але особливо поширилися зараз же після його смерти і похорону. Велику ролю тут набуло перевезення його тіла з Петербургу на Україну і похорон біля Канева. Цей похорон організували тодішні українські громади — Петербурзька і Київська, а найбільш актуальну участь в ньому прийняв член Петербурзької Громади художник Честаховський [2], що був щиро захоплений і Шевченком, і його поезією. Ми маємо дуже цінні матеріяли, що описують нам похорон Шевченка і легенди, що утворені були над свіжою могилою Шевченка двома класами тодішнього суспільства на Україні — поміщиками і селянами. Це листи Честаховського [3] до Петербурзьких громадян

---

[1] Доповідь зачитана на прилюдних зборах Інститута Т. Шевченка в Харкові 14-го березня 1927 року.

[2] Честаховський був родом з военних поселян Херсонщини, в Петербурзі гаряче прив'язався до Шевченка, часто його відвідував і по дорученню Громади одвіз тіло його на Україну поховавши згідно з „Заповітом" його на Україні над Дніпром, на Чернечій горі біля Канева, про що й сповіщав Петербурзьку Громаду.

[3] Письма Честаховского, писанные в 1861 г. о похоронах поэта Шевченка (К. Ст. 1898, кн. 2, 167 — 193).

з правдивим оповіданням про подорож на Україну з тілом Шевченка, і далі йому належить оповідання, офіційна записка[1] про цю подію, що була складена для адміністрації і пристосована для цієї мети, і нарешті є ще стаття Білика, „Тревога над свежей могилой Шевченка“[2] з багатим легендарним матеріялом.

Кожне з цих джерел має свою ціну, але їх треба критично перевіряти одно другим. Звертаємось перш за все до листів Честаховського, що являються правдивим фактичним освітленням перевезення тіла Шевченка на Україну і його похорону. Тут ми знайдемо багацько матеріяла про те, як ставилася українська інтелігенція і селяне до Шевченка. З Броварів аж до Київа несли труну Кобзаря студенти й громадяне, що говорили промови. Процесія, що провожала з музикою труну поета, покриту червоною китайкою до пароплава, ростяглася на цілісіньку версту. З Канева Честаховський шле листа, де згадує про гайдамаків, що колись з свяченими ножами людську волю рятували.

Пани запрошували Честаховського до себе, але він не йшов до них, бо вони пани, а од простого люду тільки й чуєш, каже він, — *пани та панщина, переплетена батогом, або хворостом.* Честаховський оповідає про те, що він, надівши гайдамацькі штани і сіру свитку, сам копав домовину для Кобзаря, що дивувало Канівських панів та люд, і йому допомагали з початку Канівські міщане, а потім поміщицькі кріпаки, що приходили для цього за 7 — 14 верст. Він же читав їм Кобзаря та зарисовував їх, а вони не могли зрозуміти, що він був за чоловік: пан так ні — пани так не працюють з заступом. Селяне називали Тараса своїм батьком, бо він рятував їх волю, а Чернечу гору, де його поховали, називали Тарасовою горою. Честаховський, оповідаючи про похорон Шевченка, додає: везли віз з труною на гору парубоцтво, чоловіки й Київська Громада. Честаховський познайомився з Канівцями, оповідав їм про Шевченка, прохав, щоб його звали не паном, а батьком Тарасом; звертався і до жіноцтва, щоб і воно приняло участь в шануванні його пам'яти; наслідком цього було те, що немов макова нива зацвіла коло Кобзаревої домовини — усі дівчата, як маківки, везли Тарасів віз, а жіночки позад воза помагають — і все сами без чоловіків.

І оттак везли верстов 8; дівчата, що не могли притулитися до Кобзаревого воза, квітами устилали дорогу Тарасові. Як побачила це уся челядь, і мале й велике — як кинуться на ліс за вітами — покрилася Кобзарева

---

[1] Эпизод на могиле Шевченка. Зап. худ. Честаховського (К Ст. 1896, № 2, ст. 231—241).

[2] К. Стар. 1896, № 4, ст. 708 - 728. Мені відома на жаль лише вказівка на ст. А. Лютницького. Т. Шевченко в народніх переказах (Рада, 1909 № 124). Стаття Ф. Матушевського Посетители могилы Шевченка (К. Ст. 1903, февраль, ст. 267 —294) оповідає про відвідувачів могили з інтелігенції.

дорога зеленими вітами, як зеленим килимом заслана... Як везли, то поперед усієї процесії несли портрет Кобзарів і увесь люд до малої дитини бачили, який він був живим. Зняли домовину з воза, а потім почали одправу попи і нарешті останнє прощальне слово Кобзареві сказали од Громади промовці — одна з них була од білорусів.

Од Петербурзької Громади Честаховський одержував книжки, брошюрки і портрети Тарасові й роздавав і продавав їх селянам.

І вже тут на похоронах почали складатися такі легенди про Шевченка: ні, вже тепер пуста домовина, а він у Печерях у Київі перевернувся в мощі; кажуть, що усіх панів передуше, а таки нас одстоїть з під неволі..... Ні, він не вмер, тільки народ морочать пустою домовиною, а він сам ходе живісінький поміж народом. Про самого Честаховського також склалася легенда: як жив Тарас, то оцей чоловік точнісінько йде по його сліду Це якийсь пророк.... Це селянські легенди, а поміщик Парчевський приїздив до справника і прохав його заарештувати Честаховського, яко бунтовника. „Громада Київського університета, пояснює Честаховський, що провожала до Канева тіло Тарасове, уся була одягнута в білих козацьких сорочках, вимережаних заполоччю, в шароварах, свитках, підперезаних червоними поясами, і смушевих шапках, а в голові — з братською думкою, та любі та щирі в поводженню з народом, як рідні брати, як діти одного батька і одної матери, то пани, глядючи на такий новий братський лад, як би могли, огнем випалили молоде покоління братської семьї Українського люду“. Але представник Петербурзької громади романтик Честаховський, щира і чесна людина, що вступив в безпосередні зв'язки с селянами, що читав їм Шевченка, що сам захоплювався споминами про Гайдамачину і свячені ножі, що свято і сміливо виконав доручення Петербурзької Громади, що керував і молодими представниками Київської Громади, не міг піднятися на той революційний рівень, на якому стояв його великий учитель. І про це пише він сам: „до мене приходить битий люд поміщичий, я дивлюсь на його мальовану (очевидно од різок) спину — серце рветься, а що я зроблю, і бодай язик не родився, щоб казати ним отаке слово гірко обіженому людові — що як я взявся б тоді, що небудь помогти, то мене тутешне панство опише, як бунтовника і возмутителя народнього, *і тільки запишу для себе*, як то було-та й тим і покінчаю; і бідолаха битий здвигне плечима і я здвигну плечима-та тім і закінчаємо панську роботу“. І далі Честаховський оповідає про одного студента Київського Університета — українофіла, що пішов служити народові і зробився писарем в д. Дударях в 20 в. од Канева; так його ми брали, оповідає Честаховський, брали з тюрми на поруки проститься з Тарасом в церкві, а до могили не допустили. Оттаке то. А зворушений Тарасовим похороном народ покладав на нього одного свою надію на волю“. Про Тараса знає, пише в свойому листі до Петербурзької Громади Честаховський, вся

кріпацька Україна, що він був її батьком-заступником, що він улягся коло Канева. Приходять сюди з слобід вклониться його могилі. Я часто коло могили застаю простих слобожан: стоять знявши шапки, підпершись на ціпки з клуночками за плечима і дивляться на могилу так, що я ще ні разу на своїм віку не бачив такого щирого, тихого, умиленого погляду людського, ніби у сій могилі закопалась остання надія на їх луччу долю.

„На панахиді були слобожани із за Мошен, за 3 дні ходу до Тарасової могили. Де хожу, що говорю з хрещеними — очей не зводять кожне слово ніби з неба падає їм якоюсь благодатною отрадою в серце".

Таке було відношення до Шевченка українського селянства. Зовсім протилежне, суто-вороже, безмірно ганебне, непристойне відношення було до Шевченка польського панства.

Пани-ляхи казали: „уже вашу волю закопали у землю, то не діждете бути на волі; воля ваша здохла і її, як стерво вонюче, закопали коло Канева. А щож: хтілось вам бути вільними — от ваша й воля".

Тут стрінулися дві ідеології або, краще мовити, два класи — панство і селянство (кріпацьке), з їх протилежними класовими інтересами. Кріпаки покладали свою єдину надію на Шевченка; хай був він мертвий, але в їх серцях жило його живе слово, жив він сам, невмирущий символ правди й любови до покривдженого люду і вони складали легенди про те, що він не вмер, що поховали не його, а він ще визволить їх з неволі.

II

А класовий ворог селянства, — поміщики, в більшості поляки, що їм на Київщині належала більша частина земель і що готувалися вже тоді до повстання 1863 р., звернулися „по начальству", щоб зруйнувати Тарасову могилу. Про це оповідають нам офіційні документи нашого Київського Центр. Архива, що надрукував Білик. Відомий нам польський поміщик Парчевський, що хтів представити справнику Честаховського, яко бунтовника, написав листа на французькій мові російському поміщику ген.-лейт. кн. Лопухину, де попереджав його про змову проти поміщиків у Каневському повіті для їх повного знищення. Кн. Лопухин схвилювався цим, тим більше, що в його маєтку в 1855 р. були селянські заколоти. І він негайно передав цього листа фл.-ад. Лобанову-Ростовському, що був у нього в гостях. Той зараз виїхав до Парчевського, який передав йому записку про цю справу (знов на франц. мові, польські поміщики не хтіли вживати російської мови). В ній наведені перекази про Честаховського, якого він називає селянином — музикою — Грицем, що він ходить усюди по околишніх селах, але перебуває головним чином на могилі Шевченка, шо являється і осередком змовців. Цього Гриця, що — ходили чутки —

воскрес з мертвих 15 років після своєї смерти, усюди провожає соцький с. Пекарей; в Канев також приїхав з Петербурга і змовець Куліш (чого в дійсності не було). Копію цього доноса Лобанов одіслав Київському ген.-губ. кн. Васильчикову, а той командирував до Канева жандармського полк. Грабовського, а з ним виїхав, з власної ініціятиви, і губернатор Гессе. Трохи згодом ген.-губ. одержав ще два офіційних рапорта — один од Каневського справника, другий од повітового стряпчого. Справник навів подробиці про цю справу, ще більш загрозливі. Гриць тут вже називається правильно Честаховським, але на підставі чуток справник оповідає, що незабаром неначе наступить „Тарасова ніч“, коли, як він каже, різатимуть „панов - ляхов і жидов“, і що 8 Липня приїхав на панахиду з Петербурга на могилу Шевченка А. Лазаревський[1] (відомий потім історик України) і привіз з собою для Честаховського „сундук ножей“; селяне-ж та міщане оповідали, що приїздив на могилу Шевченка інкогніто великий князь, але його впізнали на пароплаві. Сам же Шевченко не вмер, а отруєний і замісць його в могилі знаходяться ножі. Сам же Грицько ходить по селах і оповідає, що він унук славного гайдамаки; він проводить час з простими людьми на могилі, майже щодня, особливо в празники і любить, щоб до нього зверталися на ти, називали Грицьком, а в селах Пекарі і Хмельні продає і роздає твори Щевченка (де - кілька сот), особливо поему „Тарасова ніч“, і зловредну граматку Куліша. Справник називає зловредними і твори Шевченка, бо „в них весьма занимательно обрисована былая когда то Украина, с ее резкими событиями, с ее населением, свободным в своих действиях; Честаховский же желает как бы исподволь раз‘яснить простому народу стеснительные для него теперешние узаконения русского правительства и вместе с тем возобновить в памяти былые времена Украины“. Не маючи ніяких доказів проти Честаховського, він всетаки пропонує вислати його, яко мога скорше. Коротко про це ж саме оповідав і стряпчий. Далі той-же справник доручає старшому засідателеві поліції Монастирському зробити „негласное дознание“ і прохає ген.-губ. „по важности происшествия“ призначити окрему комісію для слідства над Честаховським. Трохи згодом він доносить, що з приватних відомостей дізнався, ніби в одному селі Каневського повіта формируються три банди з селян, що збіраються пройти в Канев для знищення панів - ляхів і євреїв і тому прохає командирувати в Каневський повіт хоч би дві роти піхоти, окрім батальона Алексопольського полка, що вже там перебуває. Монастирський здобув такі чудернацькі відомості про Честаховського: прибув він у нашу країну, щоб підняти простий нарід, знищити існуючий лад і утворити кроваві сцени. Для досягнення цього, він вселяє думку народові, що селяне вийшли

[1] Про ножі в могилі Т. Шевченка є стаття П. Миллера, „Ножи в могиле Шевченка“ (Минувшие Годы 1908, № 1).

з кріпацтва заходами Шевченка, що цар, не погоджуючись на це, посадив його був до в'язниці, але тверда воля Шевченка примусила государя поступитися, що Шевченко хтів помститися за пригнічення народа, але бувши викликаний до бога, де знаходиться з душею і тілом, поклав цю справу на Честаховського, який зробить усе, чого бажає нарід; що великий кн. Костянтин приїде в Канев, щоб об'явити народові про перечистку світа, а на поміч народові явиться з Запоріжжя, Чорноморії, Дуная і Петербурга 2500 козаків, що були під рукою в Честаховського.

Оповідаючи про Шевченка, як вибранця божого для звільнення народа, Честаховський приводить в жах усіх, хто не хоче бути до нього прихильним. Віра в силу, славу і святість Шевченка такою зробилася фанатичною, що вже оповідають про його чудеса: одна жінка помолилася Шевченку — і її син каліка видужав. Сам Честаховський навчає молодих і старих співати гайдамацьких пісень і лає тих, що співають російських; оповідаючи ж про те, як в старі часи предки їх різали „ляхів і жидів", додає, що такі часи наближаються і Малоросія з захопленням дивитиметься на повстання, що вибухне в один момент в Чигирині, Умані, Черкасах і Каневі. „В минулу суботу — писав Монастирський, — на могилу Шевченка явилося до 10000 тис. чоловік і серед них один юнак, що його видавали за вел. кн. Костянтина. Честаховський же веде записи неприхильних до нього селян — і вони бояться, що він їх вишле на Кавказ або знищить їхнє село. Генерал-губ. написав про це все в Петербург, але не надав цим чуткам і переказам певности, додаючи, що вони перебільшені і виникли *„вследствие боязливо настроенного воображения о крестьянах помещиков из поляков, которые в малейшем народном движении видят себе угрозу"*; про Честаховського ж він писав, що він належить до українофілів і міг своїми необміркованими вчинками призвести до баламутних переказів у місцевостях, де багацько споминів про криваву боротьбу Малоросії з Польщею. Губернатор доносив ген.-губернаторові, що він поставив у Каневі сотню козаків, а Честаховський такий самий хлопоман, яких ми знаємо в Київському університеті, що дбає про відродження української народности. Його агітацію він визнає шкідливою, проте радить не починати офіційного слідства, до якого треба було б притягти тисячі людей, а просто викликати його до Київа на допит і вжити усяких заходів проти розповсюдження серед селянства творів Шевченка, Куліша і їм подібних, а грамотність поширювати виключно на російській мові через священників і довірених персон. Генерал-губернатор поставився до цієї справи трохи спокійніше й розумніше і обмежився наказом про те, щоб поліція стежила за такими пропагандистами, як Честаховський, і не дозволяла поширюватися лише граматці Куліша, бо в школи розіслані тільки російські букварі.

Але польські поміщики знов зробили натискування на ген.-губернатора. Київський губерніяльний маршал Горват довів до ген.-губернатора доне-

сення Каневського повітового маршала Янковського. А той — знов писав, що на могилу Шевченка збіраються пропагандисти, що читають селянам про гайдамаків, про їх ватажків Гонту й Залізняка, які різали поміщиків свяченими ножами на славу і на користь народу. До могили Шевченка приходять юрби селян і міщан, дивляться на нього, як на пророка, а на кожне його слово, як на заповіт. Розходяться чутки серед селян, що до них незабаром дурно перейде уся поміщицька земля, оповідається, що незабаром настане час, коли, як і раніш, різатимуть панів, урядовців та попів, що таять права народа. Поміщики, що приїздили до нього з Каневського повіту, оповідали йому, Горватові, що на могилу Шевченка приходило щодня величезне число прихильних до нього прочан, немов до святого місця, і там одержували твори Шевченка — Гайдамаки, Тарасова ніч і граматку Куліша. Ці твори не вадять інтелігентним людям, а на простий народ впливають дуже зле, пробуджуючи в ньому „давно вже погашену ворожнечу між поміщиками і селянами“ [1]; очевидно, що це вже злочинна агітація, на чолі якої стоїть Честаховський, що зустрічаючись з селянами, звертається до них з привітанням „здрастуйте гайдамаки“. Хоч це і не доведено, але з цього не можна зробити висновку, що думка про це не поширюється, бо, додає до цього Каневський повітовий маршал: „Народ здешний умеет упрямо сохранять всякую такого рода тайну. Лучшим доказательством того служит дело о совершенном 5 лет тому назад убийстве помещика Гудим-Левковича крестьянином Григоровки“, де не можна було знайти винних. Оповівши про усе оце, Київський губерніяльний маршал прохає ген.-губ. припинити пропаганду, вислати Честаховського з Канева, заборонити *зборища простого народа на Шевченковій могилі і перенести тіло його в таке місце, де зборища і демонстрації були б неможливі. Ця остання вимога являється такою нахабною, що не може не дивувати нас.* Одначе ми її зрозуміємо, коли згадаємо, що губерніяльний і повітовий маршали були поляки-поміщики, що й адміністрація в великій кількості була або польською, або залежала од польських поміщиків країни і що тоді вже готувалося польське повстання на Україні, в яке поміщики хтіли втягнути й українське селянство,—тоді це не буде для нас дивно: очевидно, доносами на селян та інтелігенцію українську мали надію одвести запідозрення од себе. Ген.-губернатор конфіденціяльно відповів Горватові, що ні чутки, як показало слідство, були неправдиві, що привід для них дав сам Честаховський, якого вже вислано, а *„пугливо настроенное воображение возвело их на ступень заговора“*, і що „правительство бдительно заботится об ограждении спокойствия *всех жителей края,* зорко следит за всем, в чем могла бы проявиться малейшая попытка к нарушению того или другого (сословия) и имеет достаточные средства и *сумеет во время пода-*

---

[1] Ген.-губ. поставив над цим знак запитання.

вить всякую попытку в этом роде". І Київський губ. маршал укупі з повітовим Каневським, коли б захтіли, могли б у цих словах побачити і таємну загрозу проти їх самих, проти готованого серед поляків повстання на Україні. Провокації польських поміщиків не пощастило тому, що об'єктивно у ген.-губернатора не було даних для переслідування Честаховського і його товаришів хлопоманів, на яких верзли усяку нісенітницю, — це по-перше, а по-друге й тому, що по старій традиції вища російська адміністрація завжди хтіла показати, що вона хоче боронити спокій усього населення, у тому числі й українського селянства, якому тільки що була дарована воля од кріпацтва (яка це була воля, то инша річ), і третє, й тому, що вона сама боялася одвертим слідством притягти до нього тисячі селян, викликати у себе селянські заколоти. Одначе, як ми бачили, усі симпатії більш дрібної адміністрації і навіть губернатора були на боці польських поміщиків. Та й не могло бути инакше, коли царська влада базувалася тоді на земельній та промисловій буржуазії, коли і сама емансипація селянства провадилася в інтересах поміщиків, а не селян, коли здійснювалося дві волі — фіктивна мужицька і реальна панська.

І постраждали в цій історії не поміщики, що провокували повстання, а ті ж таки мужики. Місцева Каневська адміністрація заарештувала селянина Галабурду, матроса Трусенка і міщанина Дорошенка. Першого було заарештовано на підставі скарги управителя маєтку кн. Ширинської-Шахматової Кгаєвського за те, що він, вимагаючи собі своєї свитки, що була пограбована в економії за спашу худобою панського поля, сказав: „як будемо мати свої поля, тоді не будемо (скоту) на чужі пускати". *„Поздоров, боже, батька Тараса, він нам дав свободу*—та чужоземці... Тарас три рази умирав, та не вмер: він і тепер живе, і поховали тільки його призваніє. *Ми ждали год, а ще год підождем — тоді будем мати свої поля і будемо дворянами*". Справнику Галабурда пояснював, що був на похороні Шевченка, а про те, що селяне поробляться дворянами чув од багатьох людей як глузування з приводу звільнення селян од панської неволі. Матрос Трусенко був заарештований у зв'язку з чутками і поголосками, але сам справник не знав його провини, хоч і тримав його у в'язниці. Міщанина Дорошенка було посажено у в'язницю за те, що він, вимагаючи од шинкарки Гальперинової горілки в борг на 10 коп., сказав їй „коли вас різатимуть, тоді я перше тебе заріжу, зніму з шиї дукати, дострою собі хату, куплю коня і буду їздить з своєю жінкою на спацир (гулянку)". Генерал-губернатор, одержавши про це донесення, зараз же звелів звільнити арештованого і намилив чуба занадто пильному і безглуздому поліцаю, що прохав *„начальничьего распоряжения генерал-губернатора к прекращению толков*".

Досталося на оріхи і Монастирському; запитали і польських маршалів і виявилося, що у них не було ніякої підстави для обвинувачення. Ця

справа називалася: „О заговоре против помещиков“, а в дійсності це була змова польських поміщиків проти Кобзаря України, що стояв за дійсне визволення селянства од панів хоч би й озброєною рукою і співав у „Заповіті“:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого
На Вкраїні милій.
Щоб лани широкополі
І Дніпро і кручі,
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Поховайте та вставайте
Кайдани порвіте,
І вражою злою кровью
Волю окропіте!

Третім джерелом для освітлення того, що робилося на свіжій могилі Шевченка і малювало відношення до Шевченка селянства та міщанства, була записка Честаховського, де він виправдувався проти обвинувачувань його, ніби він має підняти нарід проти польських поміщиків, ця записка була складена ним для свого „начальства“. Такою метою визначається і її значіння і воно дуже невелике, як рівняти з щирими його листами до Петербурзької Громади, що дали нам правдиві і вичерпливі дані про його ролю в похоронах поета і про його широку пропаганду серед селянства революційної ідеології Шевченка. З наведених попереду даних ми знаємо, що Честаховський виписував од Петербурзької Громади твори Шевченка для околишнього селянства, але вибір його був не випадковий: він виписує „Кобзаря“, „Хату“ і буквар Куліша, метелики (Хмельниччина і т. ин.), пісні; особливо Честаховського захоплювали „Тарасова ніч“ та „Гайдамаки“. Поема „Тарасова ніч“ пробуджувала спомини про січу Гетмана Тараса Трясила в 1630 році на р. Альті з польським військом Конецпольського, що його розбили козаки. Це була романтична поема, де прославлялася Гетманщина. „Гайдамаки“ — пробуджували спомини про останнє повстання селянства і запорожців проти польського уряду і режиму. Воно розгорнулося на Правобічній Україні, а Коліївщина—власне в Умані, спомини про нього ще жили в народі за молодих літ Шевченка. В своїй записці Честаховський оповідає про обурення проти нього польського панства і про приїзд до Канева Слідчої Комісії на чолі з Київським губернатором, додаючи, що той вилаяв Шевченка і ганьбив українців, які „так високо не по заслугам піднесли поета“, за те, що він немов хтів піднести українську нарідність, коли він навсправжки був тільки п‘яниця. Генерал-губернатор сказав Честаховському, що він своїм читанням творів Шевченка й оповіданнями на українській мові схвилював цілу країну і довів до переляку

поляків-поміщиків, так що він сам, ген.-губернатор, хтів був їхати до Канева. Честаховський відповідав, що він не втручався в земельні справи селян, не пояснював їм „Положення“, бо і сам не був ознайомлений з ним, а селяни ставилися до нього надзвичайно гарно тому, що він добре знав, як українець, побут селян, звертався до них їхньою рідною мовою, дружно, ласкаво, по-братерськи, як подобає чесному чоловікові і християнинові, що дуже рідко трапляється, бо навіть ті, що вийшли з селянства, нехтують ним, його мовою і ображають його достоїнство своєю гордовитою пихою. Губернатор порадив Честаховському ніколи на Правобічній Україні не зближуватися з народом, не нагадувати йому про старовину, про козацтво, запоріжців, гайдамаків, не нагадувати йому про те, що може його схвилювати. Такий був цикл певних оповідань, переказів і легенд про Шевченка, що були зв'язані з його похороном під Каневом.

III

Зробимо тепер огляд записаних ріжними людьми і надрукованих ними переказів і легенд про Т. Шевченка. Тут на першому місці треба поставити записи небіжчика акад. Біляшівського[1] „Рассказы селян с. Пекарей о Т. Гр. Шевченко“. Вони прилучаються до тих переказів, що були вже у мене наведені, і були зв'язані з Могилою Шевченка. С. Пекарі Черкаського повіту усього в 7 в. од Канева, трохи вище його знаходиться Шевченкова могила. Незадовго до своєї смерти Шевченко одвідав був Пекарі. Пекарі належали до маєтності відомого нам ворога Шевченкового пана Парчевського. Пекарські та Хмелянські (також маєток Парчевського) кріпаки допомагали Честаховському насипати могилу Шевченкові. Багацько селян цих сел своїми очима бачили Шевченка ще живого й розмовляли з ним. В їхніх оповіданнях Шевченко виступає перед нами в своїх відносинах до селян ще за свого життя. Галушковський оповідав, що Шевченко найбільш уподобав Чернечу гору[2], де було його і поховано і казав: „Це могила Підкови, тут і мене поховайте“; був у селянському шинку і наказував Прохорівським молодицям ходити в намітках та плахтах. Дід Микола Кириляк приймав Шевченка у себе в хаті, а він прохав, щоб співали йому давніх пісень і їх записував; зарисовував він і селян. Влітку 1859 р. Шевченко зробив був останню свою подорож по Україні, був у Керелівці і прямував до Максимовича на Михайлову гору, що простяглася проти

---

[1] Киевская Старина 1894, февраль ст. 165 — 181.

[2] Навсправжки Шевченко уподобав був собі місце біля Великого Городища, яке й доручив купити для себе у п. Парчевського, але той „почав крутити і не продав, очевидно, боячись такого сусіда - гайдамаки, як Шевченко“. Після того Шевченко, з поради Варфоломея Шевченка, хтів набути Чернечу гору біля Пекарів — і з цим йому не пощастило — і він був там лише похований.

Пекарів. Він хтів купити собі садибу над Дніпром, бо про це мріяв ще на засланні:

Я тільки хаточку в тім раю
Благав і досі ще благаю,
Щоб хоч умерти на Дніпрі,
Хоч на малесенькій горі.

Максимович у листі до Шевченка (1859 р.) писав йому, що на Правобережжі він зробився митичною персоною, про яку складені перекази і легенди, нарівні з переказами про стародавніх героїв. І це стверджується тими переказами, що записав академ. Біляшивський од Пекарських кріпаків. В основі оповідань лежать конкретні факти, хоч і з домішкою легенд. І основна риса Шевченка — його клопотання за поліпшення долі простого народа — виступає яскраво.

Хто такий Шевченко в уявленні селян? Це надзвичайна постать, коли він піднявся так високо, вийшовши з селянської класи і не порвавши з нею звязків, це дуже великий лицар, великий характерник (тут вже легендарна риса), великий мудрець і великий начальник (може пити дурно горілки, скільки схоче). Далі наводяться факти з його біографії, близькі до дійсності — вивчився грамоти, слухаючи, як вчилися панські діти, не взяв належної йому частини земельного наділа. Дорослий Шевченко веде боротьбу за волю селян, за визволення селянства од поміщиків. У легенді Шевченко не вмер, а перебуває на Сибіру, прикутий до стовба, а коли стовб сгниє, тоді він вернеться до своїх земляків. У могилі його закопані свячені ножі. Оповідали Пекарці і про економа Пекарів Буркота, що як побачить чоловіка, то так з доброго дива й почне бити, „б'є, б'є, поки не втомиться". Один чоловік заговорив про волю — його зараз почали бити і два дні б'ють, а третій дають одійти, завернуть у рядно та й положать, а потім знов б'ють. Так і забили до смерти.

Мешканці Звенигородки, як переказує акад. А. Ю. Кримський [1], оповідали про приїзд до Керелівки воскресшого Шевченка і старі селяни пізнали його й окликали, а він їм казав: „цитьте, мовчіть". А. Смоктій в ст. „Взгляд народа на Шевченка [2]" каже, що розповсюджені по всій Україні перекази свідчать, що нарід зрозумів і оцінив свого поета, як найкраще, що й виявив у своїх оповіданнях про нього. Підводячи підсумки цих оповідань, можна

[1] Киевск. Старина 1896 г., кн. 2-я.

[2] К. Ст. 1883, кн. 8, 371—373. М. К. Васильев в ст. „Шевченко в легенде" (К. Стар. 1900, июнь, ст. 141 — 143) оповідає про одного опрощеного інтелігента, який з слів Керелівських селян (де родився Шевченко) доводив йому, що Шевченко переїхав до Англії після волі, щоб не було гвалту, й приняв прізвище М. А. Кречмера і приїздив до земляків у Керелівку. Там до Кречмера зверталися діди з такими словами: „та це ви Тарасе Григоровичу, признавайтесь". А один селянин, прийшовши на могилу Шевченка, запитав сторожа: Що ти тут стережеш? „Та тут Тарас захований", відповів той. А в відповідь на це селянин сказав йому: „він (Шевченко) був дуже хитрий чоловік, він давно вже дірочкою з могили виліз".

сказати, що це народній герой, який стояв за рідний йому люд у сіряках; він протестує проти гніту над селянами й дбає про їх волю. Смоктій наводить оповідання одного Звенигородського селянина, де Шевченко виступає, яко великий характерник, що скрізь по світу зібрав од панів ріжні листи. І коли привезли його домовину на Звенигородчину і розкрили її, то в труні його не було, а знайшлися лише ці папери, з якими й закопали труну. Кажуть, що хтось хтів ту могилу розкопати та забрати папери (бо з ними можна було-б одібрати назад у людей ту землю, що у панів забрали після панщини), та у того чоловіка одібрало руки й ноги і він покинув докопувати". Але ще цікавіший другий переказ про волю, Шевченка і царя: „Шевченко цей дуже клопотався за людей, що робили у панів панщину і дуже просив за них царя, щоб той дав їм волю. А цар всетаки волі не давав. От раз він приходить до царя, його впустили в палатку, ввійшовши в палатку, він хап за шапку та об землю трах — тай каже тоді цареві: оце тільки й твоєї землі, що під моєю шапкою, а над всею землею пани царюють. Весь світ я із'їздив, а ніде не бачив, щоб так було гірко та важко жити людям, як у твоїм царстві". Тут, як ми бачимо, соціяльний мотив переважає навіть політичний і це в устах селянства зовсім зрозуміло.

Нарешті ще треба нагадати про одно оповідання, що торкається Шевченка і що має суто соціяльну основу — це оповідання про зернятка. Воно мало дві редакції — польську й українську. Польську редакцію розглянув Ів. Франко в спеціяльно присвяченій їй розвідці „Шевченко героєм польської революційної легенди" (1901 р.). Ів. Франко прийшов тут до висновку, що оповідання про зернятка не має відношення до Шевченка. Цю ж думку підтримував і докт. Щурат в ст. „Шевченко в польській революційній притчі" (1914 р.). В вид. „Шевченко та його доба", збірник другий П. Филипович присвячує цьому питанню спеціяльну історико-критичну розвідку („Революційна легенда про Шевченка чи дійсність?", стор. 5 — 22) і приходить до висновку, що Шевченко міг робити те, що йому приписує оповідання. На мою думку, найбільшим доказом у Филиповича являються нові варіянти про це, що не були відомі Ів. Франкові і Щурату. Ів. Франко знав лише запис Ф. Лободи і пр. Огоновського. А П. Филипович наводить ще давнє оповідання про це Мартоса, що було вміщене в чорносотенному „Вестнике Юго-Зап. и Зап. России" (1863,IV). Цей Мартос, що йому традиція приписує видання своїм коштом Кобзаря Шевченка, ганьбить Шевченка, як свого класового ворога, і наводить про нього таке оповідання: „в мужичій свитині сидів колись Шевченко в празник в шинку; перед ним стояла пляшка з горілкою. В шинку в празники буває постійно багато порядних людей. Тарас, попиваючи горілку, виняв з кешені де-кілька пригоршнів житніх зерен і розсипав їх в одну велику купу, потім одділив з неї другу меншу, а третю ще меншу. Що це ти тут, дядько робиш?", запитав його один з присутніх. „Ось що,— відповів він: оця велика купка — це ми, мужики,

менша — це пани, а ця малесенька це царі. Тепер дивіться! І взявши пригоршнею всю велику купку, засипав нею обидві менші. Тепер нема ні панів ні царів — тільки ми". Далі П. Филипович подає два варіянти на цю ж тему, записані О. Олександровим[1] укупі з иншими оповіданнями про Шевченка на Черкащині і нарешті теж саме в спогадах Нікітіна за часи перебування Шевченка в Нижньому Новгороді після заслання. Один з варіянтів Олександрова оповідає про зерна гороху, другий (це діялося в шинку, де Шевченко вів бесіди з селянами) про зерна жита і пшениці: Шевченко набрав жита в одну руку, пшениці в другу, вдарив долонею о долоню, перемішав усе зерно і сказав селянам: „от що треба зробити". Третій варіянт, що занесений в спомини Нікітіна, який згадує, що коли він був 9-літнім хлопцем, то в Нижньому він сам бачив, як Шевченко попрохав, щоб йому дали купочку зерен, взяв одно, показав його і сказав: „ось вам старший над усіма, потім кинув його в купу і додав: ось вже його й нема; так і люди можуть зробити". П. Филипович ставить питання, звідкіля Шевченко взяв цю революційну загадку? „Не будемо настоювати, каже він, що він сам її вигадав, хоч „ідеологічно" Шевченко мав цілком відповідні погляди (у „Сні" він співав, що „усі на цім світі — і царята, і старчата — Адамові діти"; у „Сні" наведено навіть урядову ієрархію)[2]. Нам здається, що в усякому разі треба виразніше сказати, що не можна одкидати оповідання про „зернятка" Шевченка в його *суті* (а не в варіянтах) — тоді питання про те, чи він сам його вигадав, чи взяв в готовому змісті, матиме вже другорядне значіння. Головна річ полягає в тому, з боку внутрішньої історичної критики (самого факта), що 1) ідея, покладена в його основу — відкидання станового поділу суспільства і царської влади; 2) спосіб її досягнення — шляхом народнього повстання — лежать в основі соціяльного і політичного світогляду Шевченка. (Згадаємо в його „Заповіті" рядок — „поховайте та вставайте"), а смілива агітаційна усна проповідь Шевченком своїх думок в такому ж дусі, як і вище наведена, відповідає і практиці його життя взагалі, а в даному разі ця зрозуміла для селянства форма притчі з зернами рослин, з якими воно постійно мало діло, була найбільш природна. Де ж тут, у такім разі, підстава для сумнівів, коли все це в такій

---

[1] Див. „Україна" 1925 р., кн. 1 — 2, стор. 158, 159.

[2] А ось другий, ще більш яскравий і конкретний заклик до повстання:

„Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула й цар Микола
Її приспав, а що б збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить
Та добре вигострить сокиру
Тай заходиться вже будить".

(Т. Шевченко. Поезії, Кобзарь. 1925, стор. 396).

мірі ймовірне, що таких сумнівів не викликає! Инша річ подробиці, редакції. Точність оповідання одстоювати не можна, оскільки це була усна традиція.

Зберіглися й дві пісні про Т. Шевченка: одна народня, записана М. Васильєвим од колишнього кантоніста в селі Лебедині, Чигиринського повіту, Київської губ. (К. Ст. 1885, № 9, отд. II, ст. 187). Варіянт її, що приписувався самому Т. Шевченкові (про себе), надрукований тамож (К. Ст. 1901, май, ст. 81 — 82). Він був записаний пр. А. Станиславським в 1879 р. у Казані од бабусі Домахи, родом з Звенигородщини. Цю пісню вона чула од самого Шевченка в м. Ольшаній. Тут оповідається, як Шевченка отдавали в салдати і оголили йому лоб. Це не Шевченків твір, а пристосована до нього звичайна некрутська пісня. Одначе й ці пісні про Т. Шевченка, що записані з уст народа, свідчать про його популярність серед селянства.

IV

Тепер ми перейдемо до огляду своєрідної групи переказів, де Шевченко виступає в ролі агітатора за польське повстання на Україні вкупі з українським селянством в 1863 році, цеб-то тоді, коли його не було вже на світі, коли він спокійно лежав у своїй могилі на Чернечій горі. Це вже не народні перекази, а фальшована підробка під них, що йшла з табору його найзліших ворогів — польських поміщиків, що організували польське повстання на Україні. Але й тут автори фальшованої відозви Шевченка з Сибіру (1863 року) скористувалися ім'ям Шевченка, добре знаючи про його величезну популярність серед українського селянства і спіраючися на неї,—тут було, значить, також своєрідне визнання Шевченка і з боку поляків. Складачі відозви не зупинилися перед тим, що Шевченка не було на світі, що про смерть його і похорон знали майже всі; вони скористувалися з того, що було багацько й таких селян, що хоч були навіть присутні на його похороні, одначе тут же таки утворили легенду, ніби Шевченко не вмер і поховали не його, а ножі для різанини, або папери, що на підставі їх поміщики могли-б одібрати землю од селян. Я наводив легенду про виїзд Шевченка до Англії. Очевидно, складачі польської легенди про Шевченка, що склали од його імени „Голос Шевченка з Сибіру“ [1], добре розуміли, знаючи відношення до Шевченка українського селянства і його психологію, що версія про заслання Шевченка, яка тут наводиться, знайде тих, що їй повірять, коли майже все українське селянство бажало вірити, що він живий, і дасть їм справжню волю, а не ту, яку дав їм цар Олександр II 19-го лютого 1861 року. Ця відозва являється пам'ятником великого значіння і не лише для легендарної біографії Шевченка, а й для польської

[1] Голос Шевченка з Сибіру (1863 р.). Історично-революційна бібліотека. В. Міяковський. Революційні відозви. Київ 1920, стор. 42 — 65.

278593

шляхетської ідеології й думки і для характеристики польсько-українських відносин за часів польського повстання на Україні в 1863 р. Видавець дає до неї короткий коментарій, але вона заслуговує далеко більшої уваги, особливо з боку історичного, бо містить у собі історію українського народу і його відносини до Московської держави та Польщі. Цим вона трохи нагадує „Книгу бытія укр. народа“ Костомарова, але в основі її лежить шляхетсько-польська ідеологія.

Відозва має назву — „Голос Шевченка із Сибіру до братів своїх українців, Волиняків і Подолян“ і складається з вступу і 3-х розділів. Характерно, що Шевченко звертається тут лише до селян Правобічної України— Київщини, Волині й Поділля, де, як ми знаємо, й розгорнулось польське повстання, не поширившись на Лівобічну Україну (колишню Гетманщину й Слобідщину), бо базою для нього мусило бути польське поміщицьке землеволодіння Київської, Волинської і Подольської губ. У вступі Шевченко звертається до своїх братів — українських селян і оповідає їм свою фантастичну біографію, але торкається в ній лише свого кріпацького походження й боротьби за волю селянства. Тут підкреслюється, що паном Шевченка— кріпака був москаль, що оддав його в науку в Петербург, де він побачив, як цар і зграя його вельмож, мов голодні собаки, ссуть нашу кров. Вернувшись на Україну і побачивши ваше злиденне селянське життя, я, пише Шевченко, „зачав про це писати й говорити, як скинути це ярмо. Але поліцейські собаки донесли про це цареві Миколі, що звелів мене посадити в Київі у кріпость, а після цього заслали салдатом на Кавказ битися з черкесами. Але й там я не забув про вас і писав вам. По смерти Миколи, Олександр дозволив мені повернутися в рідну землю, гадаючи, що я старий і змучений неволею забув про нашу давню свободу. Але я знов почав промовляти до народа. Знов донесли про це справники і пристави і привезли в столицю до царя, якому я говорив правду в вічі. Цар, поміркувавши, що коли я поживу між народом, й розкажу і йому правду, то тоді урветься його царювання, бо громада великий чоловік (коли знає, що треба робити), заслав мене у Сибір, а одночасно пустили поголоску, що я вмер і прислали з урядовцем дубову запечатану труну з піском і з великою помпою поховали біля Канева. І нарід, що знав або чув про мене, ходить на мою могилу молитися й плакати, бо знає, що я за нього страждав, а не знає того, яку тяжку муку я терплю зараз в старості, згадуючи про своїх братів в неволі. І ось я написав вам цього листа й посилаю його через біглого салдата, що утікає з Сибіру на Україну і доручаю передати приятелеві свойому Йосипу Осиці, що любить вас так, як і я. Він розішле вам ріжними шляхами цього листа і поведе, коли настане час, куди треба. Не рвітесь наперед, поки не одберете од його звістки. Він мені писав, що ви поки що несвідомі і не знали, що робити, коли вас катували і убивали на смерть москалі. Не вірте нікому, особливо ж попам і чиновникам,

бо й мене попи запродали і одержали за це хрести і гроші. Держитеся купи, не сварітеся між собою, слухайте Осики, а мої листи научать вас, що маєте робити, щоб прискорити волю. 1862 р. 20 юля, Нерчинськ".

Цей вступ не ставив своєю метою дати правдиві факти біографії Шевченка — він має виключно агітаційний характер і сміливо робив вигадки. Трудно припустити, щоб автор, що виявив досить велику начитаність в українській і польській історії, не знав, що Шевченко був засланий не на Кавказ, а в Оренбурзький та Закаспійський край, ще трудніше припустити, що він не знав про смерть і похорон Шевченка або що повірив легенді, немов замісць тіла Шевченка поховали пусту домовину з піском. Авторові треба було за-ради агітаційної його мети поставити Шевченка перед обома царями — Миколою і Олександром — щоб говорити їм правду в вічі; йому треба було посадити його в Київську кріпость, а потім заслати на Кавказ і в Сибір, звідкіля він і пише своє апокрифічне посланіє. Цікава тут вигадка і про біглого салдата, і про Осику — це давало змогу поширювати серед селянства цю агітку; тонко вигадані і мотивовані поради про недовір'я до попів і урядовців і наказ дожидати слушного часу до початку повстання.

Після вступу йде історія, перший розділ якої присвячено вирішенню питання — Хто ви? (були вільним слав'янським народом). Починається ця історія з відомої книжної легенди про родоначальників слав'ян — ляха, чеха і руса, що поклали початок трьом слав'янським племенам — ляхам, чехам і русинам; а москалів серед них не було — *це чужі люди.* Віру русини прийняли од Царьгорода, а поляки од Рима, але вона спочатку була однакова, як і тепер, ріжниця була лише в обрядах. Явилися татари, захопили Чорноморські степи, напали на русинів та поляків, але ті дали їм дружну одсіч і прогнали з своєї землі, а Московщину татари завоювали, поклали на нарід данину і наставляли йому князів, що били поклони перед ханами й держали за стремена, коли хан сідав на коня. А ляхи з русинами вільні, як соколи в небі, не боялись татар, тільки їх били й проганяли із своєї землі. Ця ділія стоїть у суперечності з історією (згадаємо хоч про руйнування волино-галицьких міст за Данила) і вона вигадана лише для того, щоб показати, як було добре жити українцям у згоді з поляками. Далі оповідається про те, як русини перейшли під владу ляхів і тут знов не було ніякого примусу, — борони боже, каже автор. Згадується про мужицького польського короля Казимира, про унучку його Ядвигу, що з нею одружився лит. князь Ягелло і об'єднав землі ляшські, литовські і русинські (Волинь, Поділля, Київщину). „Ляхи по братськи пригорнули до себе українців і дозволили їм осідати на порожніх після татар землях; пани польські позволяли людям, що приходили з осадчими осідати на їх землях, засновувати села. Одні з них — реєстрові козаки, що разом з панами бились з татарами — вони жили як пани; другі (селяни) платили або копу грошей

на рік або робили 12 день на рік панщини і не давали некрутів". Подушного люди не платили, а тільки по 2 злотих на рік з комина королю—зато мали всяку вигоду, мали свої табуни, коні, отари овець, тисячами пасіки і жили добре приспівуючии. Нічого казати, що ця картина достатків і вільного життя цілком вигадана. Далі автор переходить до московщини і каже, що українці та поляки, що розбивали татар, допомогли цим самим скинути татарську кормигу і москалям—і це приписується не Іванові III, а Іванові IV, Грозному—тиранові. З цього царя насунулися нещастя на Польщу і козаків: він почав підмовляти козаччину проти поляків, проти церковної унії. Так дійшло до розпустної Катерини II, що жила з польським королем Понятовським, проти якого польські дворяни утворили Барську конфедерацію, а Катерина викликала гайдамаччину, прислала Залізняка і Гонту. Ваші діди пам'ятають, скільки тоді пролилося невинної української та лядської крови, а Катерина прислала ген. Кречетникова проти гайдамаків і їх багацько було замучено по вирокам суда в Кодні. І після Коліївщини не було вже згоди між ляхом і козаком, а Катерина забрала Польщу і козаччину—і вони попали в московську неволю. Далі йде вигадана пісня Шевченка про давню свободу, де висловлені такі ж думки, як і в прозі.

Ось як вона починається:

Горе тобі, Україно, щось ти в руках цара
Бо на тобі, Україно, тяжка божа кара,
Коли-сь була під ляхами, то-сь жила щастлива,
Процвітала козаками славна твоя нива.
Лях за тебе ставив груди перед турком і татаром
І боронів тебе всюди, бився з німцем, з царом,
А ти за його плечима в щастя опливала
І з твоїми козаками ляхам помагала.

Другий розділ вирішує питання—„Що ви?" (Царські невольники). Тут оповідається про те, як москалі забрали Польщу і козаччину. Ледачі польські пани (Потоцький, Браницький, Ржевуський), утворивши Тарговицьку конфедерацію, запродали Польщу і Україну москалям, що завели на Україні подушне, некруччину, панщину, знищили запорожську січу, а тих, що хазяїнували, позаписували панам у підданство. Некрасов піддався у підданство з січовиками турецькому Султанові. Тепер вони обрали за отамана ляха Чайковського і хочуть допомогти вам проти москалів. Становище і ляхів, і ваше під москалем дуже скрутне: ляхи по приказу царя обіжають вас, а що видеруть од вас, платять царю. А коли вам нічого платити, приїздять справники і пристави і деруть з вас шкуру, а війська убивають на смерть. Серед польських панів є і злі, і добрі, що хтіли звільнити вас, але цар за цей намір повисилав їх у Сибір і не дозволяє цього робити. *Земля панська, а не царська і лише пани можуть вам її подарувати.* Москалі говорять, що як будете голими, то забудете про волю і будете покірні. Пани, що розумніші од вас, провідали царські хитрощі. А коли пани оце

недавно билися з москалями під Дашевим, тоді москалі вам казали, що поляки — мятежники і веліли вам їх ловити; і були між вами такі, що ловили цих нещасних і приставляли в суд; були й такі, що самі їх убивали, як Каїн убив свого брата Авеля. Цар позабирав села повстанців, виселив селян, а сами вони мусіли перебратися за кордон і помагали вам, виступаючи проти царя в Севастопольську кампанію. Инші царі примушували російського дати волю селянам, але він одмовлявся тому, що ви немов п'яниці, коли він же сам завів акциз на горілку.

До цього розділу додано знов немов Шевченківського вірша.

„Плаче бідна Україна гіркими сльозами,
Настала лиха година над її синами.
Москалі все загорнули в тверді свої руки
І весь народ повернули на тяжкії муки
Прийми за гріх наших дідів тяжку нашу муку
Визволь ляхів, наших братів і подай нам руку.
Дай нам мирно в згоді жити, москалів прогнати
Вольно жити, не тужити, тебе вихваляти.

Третій розділ присвячено питанню — *на що ви?* Щоб були вольним народом, як були ваші діди і прадіди. Ви русини, а москалі чужі люди для вас. Придивіться до москаля — кацапа. Він не схожий до вас і мовою, і одежою, і вірою. Віру московську накинули царі, щоб за них молилися люди. Ви їх називаєте кацапами, а вони вас хохлами. Цар платить гроші панам, а вони вас обдирають. Тепер піднялась на царя Польща. В цілій Польщі ляхи моляться по косцьолах, щоби бог помог визволитися од москалів. Цар посилає війська, що розгоняють і убивають їх по косцьолах. І у нас вже на Україні добрі пани піднялися на царя, збіраються також по косцьолах і моляться богу. І багацько вже панів забрано під арешт у Київі, Житомирі, Кам'янці, але то нічого не поможе. Тепер і ваш час настав, коли хочете волі, то пристаньте до ляхів і одноголосно обізвітесь, що не хочете царської неволі; співайте мої пісні, що вам посилаю, по улицях, корчмах. Як ляхи побачать, що ви заєдно з ними, то пригорнуть вас до себе, а як разом злучитеся, то москалі нічого вам не зроблять, бо мають багацько роботи і в Московщині, і в Польщі. *Тоді пани дарують вам землю* і за братів приймуть, будете мати волю. Попи і справники мають приказ од царя, щоби вас підмовлять проти ляхів; нехай вас бог від того боронить, доволі ви вже за те оплатились, що ваші діди сеї ради послухали. Од одних ляхів можете мати волю, а як послухаєте злої ради і обернетеся проти ляхів і поможете москалям їх губити, тоді цар села лядські забере, а вас поробить поселенцями і на віки закріпостить. *Хто вас буде намовляти проти ляхів, то ворог ваш найбільший, того повісьте, як собаку (тільки нишком).* Одержавши од Осики мого листа, збірайтесь нишком, щоб вас попи і поліцаї не вислідили, а як прочитаєте, об'явите своїм сусідам і дальше. Научіться моїх пісень і співайте на перекір москалям, то на них наведете

страх, як усі за єдно будете і самі може утечуть од вас. Як скажуть вам москалі — дайте некрутів — не давайте і податі більше не давайте, приготовляйте сухарів і круп і виберіть по 10 молодців із всякого села, нехай будуть готові. Ляхи, як побачать і почують, що ви пісні про волю і брацтво співаєте з ляхами, то до вас пристануть і як братів пригорнуть. Я і до ляхів пишу і прошу, щоб з вами побратались. І вони писали до мене, що на то согласні. Который лях пристане до вас, повинен надіти козацьку свиту і так скрізь ходити; пока того не зробить, не вірте йому. Піп, который буде за народ, повинен скинути рясу, а ходить в підряснику або підстригати бороду, а хто цього не зробить, такого стережіться або просто на гиляку; ляха, що до вас не пристане, також на гиляку; але як будуть вже між вами ляхи, тоді вони скажуть, кого повісити; справника або пристава де найдете, там і вішайте. А стовпи ті, що стоять над поштовими дорогами з дротом чисто підрубуйте, бо по них дають знати цареві, де що робиться а він присилає війська. Осику доти не побачите, поки всі одностайно не будете кричати — проч москалі! і не повісите хоч по 10 справників і приставів.

І до цього 3-го розділа псевдо-Шевченко приклав свого вірша на тему — що робити.

Годі царе ссать кров нашу, шкури обдирати,
Красти нашу гірку працю і за ню гуляти.
Хоть лякаєш нас військами, даєш нас на муки,
Розплатимося з тобою, як попадеш в руки.
„Цар ледачий на гиляку,
Щоб не мучив нас,
Повісимо, як собаку,
Коли прийде час.“

Звертаючись до українців, автор радить їм брататися з ляхами поробити їх старшинами, щоб визволитися з неволі, бо не маємо своїх ватажків, з ледачими ляхами треба зробити так, як з ледачими царями (лях ледачий на гиляку). Теж треба зробити і з ледачими попами. А коли являться москалі нас катувати —

Всякий москаль на гиляку,
Як схоче бити нас.
Повісимо як собаку,
Коли прийде час.

Наприкінці автор закликає до єднання українців, подолян і волинян, призиває в помоч бога, щоб вирватись з московської неволі і закінчує так:

Хто не з нами, на гиляку
Хто не державсь нас,
Повісимо як собаку,
Коли прийде час.

Такий багатий зміст цієї надзвичайно цікавої прокламації, що немов іде од кобзаря України Т. Шевченка. Перший і другий її розділи при-

свячені історії взаємовідносин трьох народів — українців, поляків і росіян — і ця історія доведена до польського повстання 1863 року на Україні. Але історія тут являється лише засобом для агітпропа, це легендарно історична аргументація для сучасности і червоною ниткою проходить тут основна ідея єдности поляків і українців і боротьба проти їх спільного ворога — москаля. Цій ідеї принесена в жертву історична правда — як в історії Польщі, так і в історії України. Принесена в жертву і та історична правда, що ми її знаходимо у самого Шевченка, в його художніх творах, присвячених історії козацтва і боротьбі його з Польщею, утискам *поляками* українського народу; цікаво, що даючи начерк взаємовідносин Польщі й України з найдавніших часів, автор ні словом не згадує про Богдана Хмельницького і инших популярних у народній українській словесності ватажків; про Гайдамаччину, що так яскраво змальована в поемі Шевченка „Гайдамаки", автор згадує, бо спомини про неї ще збереглися і в народній пам'яті; але вигадує, що проводирів Коліївщини — Гонту і Залізняка — дала Москва. Взагалі все зле йде од Москви і коли б не вона, то українці з поляками жили-б як у раю. Ця груба підмальовка політичних явищ, ця ідилічна картина соціяльних відносин у минулому освітлює нам походження цієї відозви й ідеологію її автора або авторів. „Очевидно, каже видавець цього пам'ятника І. В. Міяковський, виникла вона серед тих поміщиків, що на хвилину стали революціонерами, пошившись в повстанці. Революційні гасла лише прикривають справжні інтереси цього стану[1]". Це правильно. Але з якої течії польських революціонерів — більш консервативної, суто поміщицької, чи ліво-радикальної, скажемо, хлопоманської вийшов цей твір? На першу течію вказує постійний принципіяльний захист панської верстви. Але ж ми знаємо, що й радикальна група спіралася на поміщиків і що польське повстання на Україні являлося синтезом діяльности тих і других; і ця молодь також виходила з поміщицького табора — це були діти панів-поміщиків. І тих і других об'єднувала однакова ненависть до москаля, що знищив польську незалежність, що був гнобителем польської національности. Є ще одна характерна риса в прокламації, що натякає на польський хлопоманський табор — це дуже яскраві поради про вживання поляками українського одягу, а українцями українських революційних пісень. Зразками таких пісень були й ті, що прикладені до 3-х прозаїчних розділів прокламації, де ми знаходимо і революційний приспів (на гиляку). 3-й розділ прокламації являється *основним*, бо тут ми знаходимо вже не досліджування про минуле, а практичні, конкретні наради, *як українцям утворювати повстання укупі з поляками, або, по суті кажучи, навпаки,* полякам з українцями.

Цікаві тут посилки на господа бога, на його поміч у справі повстання. Самі поляки розпочали своє повстання за „поміччю божою" — революцій-

[1] Див. відозви, стор. 24.

ними гимнами в своїх костьолах, притягнувши на свій бік своїх ксьондзів. Вони тут не добачали внутрішніх труднощів, бо їх католицький бог їм повинен був допомагати скинути владу москаля — схизматика. Складніше стояла ця справа на Україні — там були православні селяни, православним був і цар. І ось прокламація висовує фікцію — аргумент, що й віра в українців не така як у кацапів і що православні попи, коли хочуть пристати до народа, повинні скинути рясу, або підстригати бороду, голити голову (як у католицьких ксьондзів). А про трудне боже становище у православних прокламація не згадує, коли до нього зверталися за поміччю одночасно проти повстанців цар і уряд, а тепер прокламація радила українським селянам підіймати повстання з поляками за божою поміччю; але коли всі ксьондзи так чи инакше приймали участь у повстанні проти москаля і до того ще схизматика, з українськими попами справа стояла гірше — тих ледачих, хто не пристане до руху, треба було вішати, як собак. Дуже характерно, що ледачого ляха, що не пристане до селянського повстання, також треба було вішати, як собаку. Автор прокламації дуже послідовно поділяє всіх лише на дві групи без поділу на національності і стани — прихильників повстання і його супротивників. Звичайно, що це була лише теорія, ідеологія, а на практиці повинно було бути инакше (хоч до практики майже справа не дійшла), але характерно, що навіть у теорію була внесена поправка що до представників польської національности: бо ляха можна було вішати українським селянам лише по вказівках поляків. Вірші з відозви ні з якого боку не нагадують шевченківських — це віршована (і дуже зле, безталановите) проза трьох розділів; ніякого натяку на поезію там немає і вони з цього погляду не можуть бути порівняні з агітпропними віршами поетів польсько-української школи; це, так би мовити, кустарне виробництво.

V

Лист Шевченка з Сибіру датований 1862 р., цеб-то він був складений напередодні польського повстання на Україні. Він належить до тієї агітаційної літератури, що вийшла з польського табору за тих часів. Центральне місце в ній займали — „золота грамота“ 1863 р. і відозва тимчасової народової старшини (1863 р.) до руського народа. Ці відозви далеко коротші від Голосу Шевченка, але є між ними де-що спільного, а й де-що нового; Золота Грамота надає рівности усім станам. Кожному дається навіки його ґрунт, а дідичі одержать за свої землі гроші од держави. Друга[2] відозва закликає до оружного повстання. Ці дві відозви поширювано руками польських повстанців серед українського селянства, але успіху серед

[1] Міяковський, стор. 36 — 38.
[2] Там-же, стор. 39 — 41.

нього вони не мали, як це можна бачити з архівних документів про польське повстання на Україні, які є в мойому розпорядженні. Що-ж до листа Шевченка з Сибіру, то мені не траплялося зустрічати ніяких відомостей про нього в цих матеріялах; але в них є вказівки на перекази про Шевченка. Однодворець, поляк католик Яков Закржевський[1] з радомисльського повіту на Київщині, був засуджений военно-польовим судом у Київі до засилки в Сибір на поселення за революційну агітацію. Між иншим, він висловлював такі панславистські думки й наводив такі чутки. Є чутки, що поляки, як слав'янське плем'я, об'єднаються з Росією на завжди і тоді здійсниться те, що всі паростки слав'янських племен, які входять у склад ріжних держав, зіллються в єдину масу і утвориться одна величезна слав'янська держава. Тут же він згадав і про Шевченка. Я, казав він, чув, що коли везли тіло його через Київ, то студенти висловили більш 10 промов над його труною, і сам я бачив портрет Шевченка у Танкова, якому подарував його учитель Малинської школи Кухаренко. Свідки показували про Закржевського, що він в їх присутності з захопленням говорив: Коли це ми діждемося самоврядовання, не такого як тепер, коли нас деруть. Польща-ж не одна воює — вона чекає допомоги од инших держав; ось незабаром прийдуть до нас на поміч ці держави. Про Т. Шевченка він говорив, що той жив за кордоном, звідкіля пише до поляків листи, прохаючи їх мерщій кінчати задуману ними справу (повстання), що труна Шевченка набита револьверами і шаблями; оповідав також Закржевський про якісь грамоти, що були закопані в ріжних місцях у землі. Потім він оповідав про об'єднання Польщі й Росії в одну державу, де буде один цар і що це здійсниться не пізніше, як весною 1864 р. Побачите панове, пророкував він, що не пізніше, як за 3 місяці, Польща заволодіє цією країною і вже тут не буде царя, а один польський король. Ви знаєте, додавав він, що це польська земля. Чому ми називаємося поляками? Тому, що наші прадіди прийшли сюди на поле, коли тут ще нікого не було. Багацько селян в Росії і Малоросії тягнуть руку поляків і йдуть з ними в повстання. Що це за воля, що дав нам цар, — коли і земля не наша і податки дуже великі. Не слід стояти за Росію — нас дурять. Краще йти за поляками, вони за нас побиваються. Побачите, що буде з тими, що одержали нагороди за поляків (піймали їх)... В Польщі є високі гори, де переховуються повстанці і тільки иноді виходять з них, щоб убивати російських салдат. Києва поляки москалям не оддадуть, бо він належав їм з давніх давен.

Наведені рядки дуже цікаві тим, що одбивають польську ідеологію і нагадують відомі вже нам перекази про Шевченка і почасти його лист з Сибіру. Характерною являється особливо підкреслена Закржевським

---

[1] Цю справу взято мною з київського архіва давніх актів з вироків военно-польового суду.

думка про об'єднання слав'янських племен під владою майбутнього польського короля (очевидно, книжного походження). Ці матеріяли освітлюють польську ідеологію в повстанні поляків на Україні 1863 р. Нарешті, ця справа Закржевського доводить, що поляки не тільки скористувалися ім'ям Шевченка для пропаганди повстання серед українського населення в його вигаданому листі, а окрім того поширювали й усно такі перекази, що нагадують наведені мною раніш. Але ми можемо ще дати ідеологічне освітлення Шевченка, яко революціонера, ще й другої зацікавленої сторони — Київської вищої адміністрації, що була так схвильована раніше чутками і переказами на свіжій могилі Шевченка.

Зберігся цікавий лист у Київському Центральному Історичному Архіві до (шефа жандармів) кн. Василія Андреєвича Долгорукого од 17 березня 1863 р.[1] од київського ген.-губернатора про вплив Т. Шевченка на українську молодь. „Шевченко має тут, пише ген.-губ., особливо між українською молоддю, багацько палких прихильників і, як здається, не стільки за поетичний хист, що в нього був, скільки за революційний напрямок його творів. Існування української партії, що бажала-б *самостійного* розвитку народнього життя на Україні, ні для кого не таємниця; не можливо також заперечувати, що в де-яких надмірних представників цієї партії не було-б думки про сепаратизм, одначе треба гадати, що, коли є гніздо цієї партії, то воно знаходиться не лишев Києві, а в багатьох місцях і навіть у самому Петербурзі. Щоб прихильники цієї партії мали свою організацію в Києві, це мені доси не відомо. Думка про федерацію з Польщею навряд чи існує в цій партії, навпаки, вона намагається перешкоджати латино-польській пропаганді. Але всеж таки на українську партію треба звернути особливу увагу і за її вчинками треба стежити яко мога пильніше, особливо тому, що тепер, як про це свідчать відомості, що ми одержуєм з усіх боків, польська і українська партії, що розходяться в остаточній меті своїх прямувань, сходяться між собою в засобах до їх виконання, бо й поляки в послідні часи почали в відозвах своїх до простого люду також нагадувати йому про стародавну незалежність України, про козаччину [2], а відомий емігрант Чайковський [3], що має намір впертися в наші південні губерні, хоче привабити місцеве сільське населення обіцянкою повернути стару козаччину. Очевидно, тут іде мова про польські відозви, надруковані В. В. Міяковським, а про Чайковського згадується в листі Шевченка з Сибіру. Таким чином, і поляки і українські перекази, і російський уряд сходяться між собою в тому, що ім'я Т. Шевченка після його смерти

[1] 1863 № 637. Фонд Київск. ген.-губ.

[2] Такі відозви, пише ген.-губ., були надіслані мною вам з моїми поясненнями 2-го і 16-го березня за №№ 757 і 942.

[3] Садик-Паша.

зробилося гаслом для селянського українського визволення, але не того, що дав цар Олександр II, а того, дійсного, що про нього мріяло все селянство. Тут в цьому пункті збіглися думки, бажання селянства і виразника його думок, його поета, що сам вийшов з селянських низів і більшу частину свого життя сам був кріпаком.

Щоб довести це остаточно, нам треба лише згадати про те, чи були задоволені українські селяни тією волею, що вони одержали 19-го лютого 1861 р. Це питання досить вже освітлене в історичній літературі і тому мені можливо буде обмежитися лише наведенням головних висновків про те, якої волі домагалися самі селяни і як вони „поставилися до тієї волі, що одержали од царя“ Олександра II.

Селянські заколоти почалися ще задовго до визволення селян з кріпацтва і були немов прологом до нього, бо становище кріпаків було неймовірно тяжке. Хліборобське виробництво почало набувати тоді капіталістичних форм, „перемінюючи поміщика-феодала на капіталістичного аграрія і тим самим що раз більш вперто шукало остаточного вирішення своєї майбутности, виховуючи, яко передумову цієї майбутности“ скасування кріпацтва. „Криза поміщицького хозяйства вельми погіршила становище кріпацької робочої сили. Задовжений поміщик шукав всяких можливих способів рятувати себе перед загибеллю і в першу чергу брався виснажувати кріпацькі душі з їх додаткової праці, щоб як небудь звести кінці до купи“. Наростав новий клас пролетаріяту з наймитів та місячників. Усюди почалися пасивні та активні виступи (втечі, заколоти, бунти). На такому соціяльно-економічному ґрунті широко розгорнувся селянський повстанський рух на Київщині, так звана козаччина 1855 р. часів кримської війни. Селянство зрозуміло по свойому маніфест 1853 р. про козацьке ополченіє, почало записуватися в козаки, одмовлятися од некруччини, од будь яких обов'язків на користь поміщика, почало скидати владу і наставляти свою виборну і збіралося ділити між собою усю поміщицьку землю (очевидно без усякого викупу); „поля і ниви, казали селяни Малої Березні — наші і все що є в панів наше. Воно й є так, бо ми і наші предки за все те відробили“ [1]. З особливою силою козаччина виявлялася в великих панських маєтках, напр. кн. Лопухина, того самого, до якого приїздив Парчевський, щоб роздратувати його против селян, що приймали участь в похороні Шевченка біля Канева; в каневському повіті козаччина набула особливої сили, очевидно, у звязку з великим числом там поміщицьких маєтків. „Козаччина“ була придушена, але її гасло про перехід усієї поміщицької землі до селян залишилося. Українські селяни визнавали лише таку волю, а не ту, що давав їм уряд. „Положение“ 19-го лютого їх не задовольнило, бо воно оддало селянам лише частину поміщицької землі і то за викупні платежі або роботою, або грішми. До того селянська

[1] М. І. Яворський. Україна в епоху капіталізму, т. 1, стор. 278, 299, 327 і 329.

„воля“ вирішалася без них, поміщиками та урядом, що взагалі був на боці поміщиків; це була з погляду селян вовча панська воля і вони дожидали слушного часу, коли буде об'явлено дійсну. Широкою хвилею по всій Україні пронеслися вже в момент реформи селянські бунти, иноді з тисячами повстанців, особливо в правобережжі.

В цікавій своїм фактичним змістом статті Петра Сав. Єфименка[1] наведені, між иншим, дані з судової справи про селянина Старобільського повіту Харківської губ. Стародубцева, який поширював перекази про нову, дійсну волю і не радив згожуватися з поміщиками на введення уставних грамот (ст. 105—108). Селяни-ж говорили про „Положение“ 19-го лютого 1861 р., що це панська вигадка і що слушний час наступить в 1863 році, коли замісць цього „Положения“ буде введено нове (ст. 97). Тодішні українофіли пояснювали негативне відношення українського селянства до „Положения“ тим, що воно було написано незрозумілою для них російською мовою, але не розуміючи юридичної фразеології, селяни одначе добре зрозуміли його основну ідею — викупну платню за землю, яку вони визнавали власною і вже навіть викупленою працею їх батьків, дідів і прадідів на поміщика. І ось, щоб дати селянству змогу зрозуміти зміст „Положения“, уряд наважився навіть давати пояснення до „Положения“ на українській мові: в 1862 р. надруковано було в офіційній Харківській газеті „Правдиве слово до селян та хуторян“ про тих, що проповідували перехід усієї панської землі до селян без викупа. П. С. Єфіменко наводить в своїй статті також уривки з відомої декларації Київських українофілів, що була надрукована в „Современной летописи“ — приложении к Рус. Вест. 1862, № 46, де вони висловлюють свій погляд на селянську реформу 19-го лютого 1861 р. і на уставні грамоти. Треба одначе зауважити, що ця декларація в значній мірі носила примусовий характер і була викликана репресіями проти українського руху збоку царата. Звертаючись до дворян поміщиків, автори декларації спростовують обвинувачування їх в тім, що вони радять селянам не приймати грамот і закликають їх до різанини панів. „Ведя жизнь праздную, закоснев в кругу давно минувших понятий, оглушенные реформою 19 февр., видя урон своих прежних помещичьих прав“, ви дивитесь як на ворогів і на нарід, що звільнений з кріпацтва, і на друзів нового ладу. Ніхто більш нас не бажає приняття уставних грамот, бо це є перший крок для горожанського розвитку селян; бо неприняття їх веде до адміністративних і військових кар, тому ми прагнемо до просвіти народа, а вас прохаємо стати його друзями і керовниками, одклавши ворожнечу (ст. 103—105). Зовсім инша була ідеологія і тактика самого Т. Шевченка, вона була тотожня з селянською.

---

[1] Из эпохи крестьянской реформы на Юге России (Народные слухи и толки о воле и земле) — Киев. Стар. 1886, январь, 91 — 110.

І тому для нас зрозуміла величезна популярність Шевченка в селянських масах зараз після його смерти й похорону на Тарасовій могилі — вони склали легенду, що він не вмер, а живий і що лише він може здобути їм дійсну волю і коли де-хто з селян знайомився з творами Шевченка — а таких, як ми бачили, на Україні, особливо на Київщині, де він родився, і на Каневщині, де його було поховано — було не мало — він в творах Кобзаря вичитував про своє покріпачення те, що сам переживав, бо це переживав і сам кріпак поет, і малював в таких правдивих і яскравих життьових образах, які мусили робити не менше враження, як і сама сумна і жорстока дійсність, а окрім правдивої дійсности поет ще давав те, чого не мав селянин — типові узагальнення цієї дійсности і — що особливо важливо — оцінку їх, яко *системи* соціяльного і політичного укладу, і нарешті обурення ними, вказуючи одинокий певний шлях для знищення їх — *революційний*. З нестриманою ненавистю він виступав проти всіх основ тодішнього капіталістичного суспільства, починаючи з необмеженого царського самодержавства, продовжуючи розподілом на стани і приватною власністю і кінчаючи релігією — православною вірою.

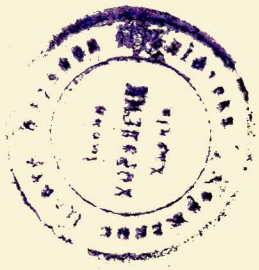

Окрліт № 1362 Полтава. Друк. ім. Петровського, зам. № 425—769. Наклад 100 пр.